

УДК [001.89:63]:378(477)(091)

DOI: 10.26565/2227-6505-2020-31-02

**ВИТОКИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ
В СИСТЕМІ ВИЩОЇ ГАЛУЗЕВОЇ ПІДГОТОВКИ УКРАЇНИ
(кінець XVIII – перша половина XIX ст.)**

О. М. Голікова

Харківський національний аграрний університет ім. В. В. Докучаєва
golikova.elm@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1149-7342>

Мета. Дослідити початки формування науково-організаційних засад сільськогосподарської дослідної справи у закладах вищої галузевої підготовки в кінці XVIII – першій половині XIX ст.

Наукова новизна. Доведено, що вітчизняне галузеве дослідництво як самостійна галузь наукового природознавства зародилось в системі вищої сільськогосподарської освіти Російської імперії в результаті комплексної дії різних культурно-аграрних традицій, які виразно виявились в діяльності перших спеціальних вищих аграрних шкіл. У центрі імперії домінувала власно російська традиція, яка перебувала під впливом британської землеробської культури, що віднайшло відображення в діяльності загальнодержавної Павловської практичної школи землеробства неподалік російської столиці. На заході імперії суттєвий вплив на формування перших сільськогосподарських ЗВО – Агрономічного інституту в Маримонті (Королівство Польське) та загальнодержавного Гори-Горецького землеробського інституту (Могильовська губернія) – чинила вплив німецька культурно-аграрна традиція.

Висновки. Показано багатовекторність формування системи вищої сільськогосподарської освіти та галузевої дослідної справи і уточнено важливі аспекти їх становлення з урахуванням окремих фактів європейської історії початку XIX ст. Розглянуто питання щодо початків дослідної справи в Агрономічному інституті в Маримонті (Королівство Польське), правонаступником якого є Харківський національний аграрний університет ім. В. В. Докучаєва. Розглянуто значення установчих документів Агрономічного інституту в Королівстві Польському з точки зору регламентації роботи дослідного поля у закладі. Досліджено історію дослідного поля Гори-Горецького землеробського інституту за допомогою статутних документів та друкованих праць навчального закладу.

Ключові слова: сільськогосподарська дослідна справа, вища галузева освіта, Агрономічний інститут в Маримонті, Гори-Горецький землеробський інститут, Харківський національний аграрний університет ім. В. В. Докучаєва.

Цель. Исследовать начало формирования научно-организационных основ опытных работ в сфере сельского хозяйства в учреждениях высшей специальной подготовки в конце XVIII - первой половине XIX в.

Научная новизна. Доказано, что отечественное отраслевая исследовательская деятельность как самостоятельное направление научного естествознания зародилось в системе высшего сельскохозяйственного образования Российской империи в результате комплексного действия различных агрокультурных традиций, которые отчетливо проявились в деятельности первых специальных высших аграрных школ. В центре империи доминировала собственно русская традиция, которая находилась под влиянием британской земледельческой культуры, что и нашло отражение в деятельности общегосударственной

Павловской практической школы земледелия, расположенной неподалеку от российской столицы. На западе империи существенное влияние на формирование первых сельскохозяйственных ЗВО – Агрономического института в Маримонти (Королевство Польское) и общегосударственного Горы-Горецкого земледельческого института (Могилевская губерния) – оказывала влияние немецкая агрокультурная традиция.

Выводы. Показано многовекторность формирования системы высшего сельскохозяйственного образования и отраслевой исследовательской деятельности, а также уточнены важные аспекты их становления с учетом отдельных фактов европейской истории начала XIX в. Рассмотрен вопрос о начале исследовательской деятельности в Агрономическом институте в Маримонти (Королевство Польское), правопреемником которого является Харьковский национальный аграрный университет им. В. В. Докучаева. Рассмотрены значение учредительных документов Агрономического института в Королевстве Польском с точки зрения регламентации работы опытной сферы в данном учреждении. С помощью уставных документов и печатных работ учебного заведения исследована история опытного направления работы Горы-Горецкого земледельческого института.

Ключевые слова: сельскохозяйственная опытная дело, выше отраслевая образование, агрономический институт в Маримонти, Горы-Горецкий земледельческий институт, Харьковский национальный аграрный университет им. В. В. Докучаева.

Research aim *The formation beginnings of the scientific and organizational agricultural experimental work foundations in the system of higher branch training at the end of the 18th – first half of the 19th centuries are investigated.*

Scientific novelty. *It is proved that domestic sectoral research as an independent branch of scientific natural science originated in the system of higher agricultural education in the Russian Empire as a result of the complex action of various cultural and agricultural traditions, which were clearly manifested in the activities of the first special higher agricultural schools. In the center of the empire, the Russian tradition itself dominated, which was influenced by British agricultural culture, which was reflected in the activities of the state-owned Pavlovsk practical school of agriculture not far from the Russian capital. In the west of the empire, the German cultural and agrarian tradition had a significant influence on the formation of the first agricultural free economic zones – the Agronomic Institute in Marymont (Kingdom of Poland) and the national Gori-Gorki Agricultural Institute (Mogilev Province) – was influenced by the German cultural and agrarian tradition.*

Conclusions. *The multi-vector nature of the higher agricultural education system and sectoral research formation is shown and important aspects of their formation are clarified, taking into account the proven facts of European history at the beginning of the 19th century. Introduced into the scientific discourse is the question of the research beginning at the Agronomical Institute in Marymont (Kingdom of Poland), the legal successor of which is the Kharkiv V. V. Dokuchaev National Agrarian University. The significance of the constituent documents of the Agronomic Institute in the Kingdom of Poland from the point of view of regulating the work of the research field in the institution is considered. The history of the research field of the Gori-Goretsky Agricultural Institute has been studied with the help of statutory documents and the printed works of the educational institution.*

Key words: *agricultural research, higher branch education, Agronomic Institute in Marymont, Gori-Goretsky Agricultural Institute, Kharkiv V. V. Dokuchaev National Agrarian University.*

Останніми роками у вітчизняній історіографії ґрунтовне висвітлення дістали різнобічні питання з історії становлення та формалізації сільськогосподарської дослідної справи як самостійної галузі наукового знання та організації. Найпоспідовніше в цьому напрямі працюють вчені Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН України.

У роботах академіка НААН В. А. Вергунова та представників заснованої ним наукової школи опрацьовано великий загал проблем з історії галузевого дослідництва – від заснування перших дослідних полів та діяльності окремих талановитих представників дослідної справи до функціонування державних спеціалізованих науково-дослідних установ [7, 8].

Разом з тим, історіографічний аналіз дозволив констатувати, що в науковій літературі самостійного комплексного вивчення не отримала проблема щодо становлення і розвитку сільськогосподарської дослідної справи в системі вищої галузевої освіти України.

Актуальність цієї теми визначається насамперед тими можливостями, які надає звернення до історії формування науково-виробничого потенціалу галузевого дослідництва з точки зору його використання для подолання затяжної системної кризи в житті сучасної України та стабілізації життя в країні. Попри те, що в умовах глобалізації сільське господарство набуло пріоритетного значення в українській економіці, вітчизняний АПК спеціалізується насамперед на виробництві товарів з низькою доданою вартістю, для продукування якої агровиробники купляють високовартісну закордонну продукцію – техніку, хімію, сільськогосподарські технології, насіння тощо. Згідно з даними Державної митної служби, протягом 2020 р. в Україну завезено відповідної продукції на 1,5 % млрд доларів [18]. Такі не виправдано великі витрати спричинено, поряд з іншим, байдужим ставленням урядовців до вітчизняних наукоємних технологій, а також хронічним недофінансуванням галузевих науково-дослідних та навчальних установ.

Метою роботи є дослідження витоків вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи у найперших галузевих закладах вищої освіти Російської імперії в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Досліджувана тема має інтегративний характер як така, що постала на перехресті двох царин суспільної і державної активності – сільськогосподарської дослідної справи, яка в емпіричному вигляді зародилась ще за часів неоліту і лише на початку 80-х рр. XIX ст. остаточно виокремилось в самостійну галузь природничого знання, та вищої аграрної освіти, становлення якої відбувалось на межі XVIII–XIX ст.

Вияткову роль закладів вищої освіти в започаткуванні галузевого дослідництва відзначали корифеї аграрної науки і дослідної справи. Зокрема видатний учений-селекціонер професор Б. К. Єнкен зауважив: «З-поміж наших дослідних установ тільки дослідні установи при вищих навчальних закладах найбільше підходять за своїм типом до дослідних установ Західної Європи» [17, с. 1]. Розглядаючи теоретико-методологічні та інституціональні чинники становлення зоотехнічної науки в Україні, історикня науки І. С. Бородай відзначила, що до 20-х рр. XX ст. зоотехнічна наука розвивалась на базі агрономічних вищих освітніх закладів [5]. Більш лаконічно цю ідею доведено академіком В. А. Вергуновим: «... сільськогосподарська дослідна справа вийшла з лона вищої галузевої освіти» [7, с. 6].

З урахуванням того, що проблема започаткування дослідної справи у закладах вищої галузевої освіти не була предметом самостійного вивчення, увагу автора привернули роботи, які за змістом є близькими або дотичними до заявленої теми. У загальних рисах ці роботи представлено наступними напрямками історичних досліджень: 1) генезис і еволюція сільськогосподарської дослідної справи як галузі природничого знання та організації; 2) науково-організаційне забезпечення галузевого дослідництва; 3) регіональні особливості становлення і розвитку дослідної справи; 4) зародження, становлення і розвиток системи вищої аграрної освіти України; 5) персональна наукова й організаційна діяльність науково-педагогічних працівників ЗВО з розвитку галузевого дослідництва. Дискусійні питання щодо зародження вітчизняної вищої сільськогосподарської освіти та дослідної справи в контексті європейського процесу становлення вищих аграрних шкіл дозволяють уточнити праці польських і угорських учених [34, 36, 37].

Джерельну базу дослідження становлять архівні та оприлюднені документи. Зокрема важливим джерелом є документи офіційного діловодства Агрономічного інституту в Маримонті, які на початку Першої світової війни вивезено з Польщі до Харкова. Ці документи перебували на зберіганні в тодішньому Харківському СГІ до 1970 р., коли їх було передано до Державного архіву Харківської області (далі – ДАХО) [38]. Нас цікавлять

насамперед Статуту і Положення про внутрішню організацію інституту від 1820, 1835 та 1840 рр. з точки зору регламентації практичних занять і дослідної справи в закладі. Самостійним компонентом джерельної бази є оприлюднені збірники праць визнаних спеціалістів з розвитку сільського господарства та галузевої освіти Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. [1, 4, 26, 28, 33], а також наукові праці видатних представників аграрної науки і галузевого дослідництва професорів Б. К. Єнкена, П. Ф. Баракова, В. В. Вінера, Ю. О. Вейса, М. М. Пелехова, надруковані зокрема у наукових збірках «Записки Ново-Олександрійського інституту сільського господарства та лісівництва», «Записки Горецького сільськогосподарського інституту», видання яких відновлено 1923 р., та «Труди Гори-Горецької сільськогосподарської дослідної станції» [2, 6, 9, 10, 11, 12, 17, 25].

З погляду на те, що генезис та еволюція дослідної справи як самостійної галузі наукового знання припадає на період, коли 80 % українських етнічних території перебували в складі Російської імперії, цілком обґрунтованим є висновок академіка В. А. Вергунова про переважно російське коріння процесу формалізації галузевого дослідництва в українських землях [7, с. 49].

Хронологія нашої розвідки охоплює кінець XVIII – першу половину XIX ст. *Нижню* хронологічну межу визначено з погляду на функціонування протягом 1797–1803 рр. неподалік російської столиці загальнодержавної Павловської практичної школи землеробства та створення в контексті становлення з кінця XVIII ст. вищої аграрної освіти в Європі Агрономічного інституту поблизу Варшави. Останній заклад на час заснування 1816 р. мав назву Інституту землеробського господарства, практичної ветеринарії та школи рукоділля в Маримонті, а у 1869–1914 рр. – Ново-Олександрійського інституту сільського господарства та лісівництва. Його правонаступником є найстаріший в Україні галузевий ЗВО – Харківський національний аграрний університет ім. В. В. Докучаєва. Цей український центр сільськогосподарської освіти має спільне історичне минуле з двома сучасними польськими центрами аграрної освіти і науки – Варшавським університетом наук про життя – Головною школою сільського господарства у Варшаві та Національним науково-дослідним інститутом рослинництва, ґрунтознавства і добрив у Пулавах (колишня Ново-Олександрія). *Верхня* межа хронології пов'язана з заснуванням і першими роками функціонування другого в Російській імперії сільськогосподарського ЗВО – Гори-Горецького землеробського інституту в Могильовській губернії. Цей заклад аграрної освіти загальноімперського значення здійснював підготовку кадрів і для українських губерній. Наприклад, в «Історичному огляді п'ятдесятирічної діяльності імператорського Товариства сільського господарства Південної Росії з 1828 по 1878 рр.» наведено факти щодо підготовки з 1849 р. спеціалістів для управління великими маєтками в трьох Новоросійських губерніях та Бессарабії в Гори-Горецькому землеробському училищі за фінансової підтримки Міністерства державних маєтностей. З 1852 р. Товариство сільського господарства Південної Росії власним коштом відправляло до Гори-Горецького інституту молодих людей, які після завершення навчання зобов'язані були десять років прослужити в маєтках Новоросійського краю [4, с. 34–37]. Разом з тим, практичні заняття студентів під керівництвом викладачів (т. з. агрономічні подорожі) проводились на території підросійської України.

Водночас у зазначений період підготовку кадрів для аграрної сфери здійснювали кафедри сільського господарства в імператорських університетах. Зокрема, в українських землях – у Харківському (заснований 1804 р.) та Київському (створений 1834 р. на основі закритих після польського повстання 1830 рр. Віленського університету та Кременецького ліцею). Відповідно до Статуту 1804 р. у Харківському університеті на відділенні фізичних і математичних наук викладалось сільське домоводство [30, с. 232]. Тимчасовим Статутом Київського університету Св. Володимира від 1833 р. затверджено вивчення на другому відділенні філософського факультету навчальних курсів з технології, сільського господарства, лісівництва та архітектури [31, с. 792–793]. Таке ж положення містилось у Загальному Статуті російських університетів від 1835 р. [23, с. 842]. Однак розвиток

сільськогосподарської науки і галузевого дослідництва на профільних кафедрах імператорських університетів гальмувався через домінування в їх діяльності запозиченої з досвіду класичних німецьких університетів ідеї щодо пріоритетності науково-теоретичної підготовки на противагу практичній діяльності. Це негативно позначилось насамперед на розвитку кафедр сільського господарства, зміст навчальної та наукової роботи яких був невід'ємним від практичного навчання та дослідної справи. Натомість, в спеціальних закладах вищої освіти в Маримонті та Горках від початку їх існування створено дослідні поля, діяльність яких регламентувалась статутними документами інститутів і виходила за межі традиційних практичних занять студентів.

Початки вищої сільськогосподарської освіти на західноукраїнських землях, які в досліджуваній період були під владою імперії Габсбургів, пов'язані з історією Рільничої школи в Дублянах та Львівською академією ветеринарної медицини. Заклад в Дублянах, відкритий поблизу Львова 1856 р. під патронатом Галицького господарського товариства, 1880 р. реорганізовано у Вищу рільничу школу (з 1901 р. – академія). Львівську академію ветеринарної медицини засновано 1897 р. унаслідок реформування Ветеринарної школи. Вивчення історії галузевого дослідництва в цих закладах виходить за хронологічні межі нашої роботи і становить предмет окремого вивчення.

У літературі Гори-Горецький землеробський інститут доволі часто називають першим в імперії сільськогосподарським ЗВО. Таке суперечливе твердження не тільки знецінює досвід Агрономічного інституту в Польщі, але й нівелює багатовекторність процесу формування системи вищої сільськогосподарської освіти в імперії. Інститут у Горках був першим з таких, які підпорядковувались Міністерству державних маєтностей, у той час як керівництво Інститутом у Маримонті протягом 1816–1840 рр. здійснювали Урядові комісії (віросповідання і народної освіти, а також комісія фінансів) Адміністративної ради Королівства Польського, а від 1840 р. – російське Міністерство народної освіти. Лише 1912 р. тодішній Ново-Олександрійський інститут сільського господарства та лісівництва виведено з підпорядкування Міністерства народної освіти та передано Головному управлінню з землеустрою і землеробства (так на той час називалось колишнє Міністерство державних маєтностей). З-поміж численних дослідників другої половини XIX – початку XX ст. історії сільськогосподарської освіти Російської імперії було небагато авторів, які чітко визначили місце Агрономічного інституту в Маримонті у загальній хронології сільськогосподарських ЗВО. Серед них – кандидат сільського господарства та лісівництва, член імператорського Вільного економічного товариства (далі – ІВЕТ) М. В. Пономарьов, який в праці від 1888 р. відзначив першість польського закладу в порівнянні з Гори-Горецьким землеробським інститутом [29, с. 89–92]. Зауважимо також, що у сучасній вітчизняній історіографії міститься багато хибних тверджень з історії аграрного ЗВО у Королівстві Польському – з питань хронології, історичних найменувань, установчих документів тощо, а отже, написання об'єктивної історії навчального закладу ще чекає на свого дослідника.

Формування закладів вищої освіти відбувалось на тлі широких геополітичних трансформацій, що сталися в Європі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Тоді, зокрема, в результаті поділу Речі Посполитої до складу Австрії було інкорпоровано Східну Галичину (1772 р.), а до Російської імперії приєднано Правобережну Україну (1793 р.) і Західну Волинь (1795 р.). Також у 1815 р. за рішенням Віденського конгресу до Росії під найменуванням «Королівство Польське» включено більшу частину колишнього Великого Герцогства Варшавського – держави, яка протягом 1807–1813 рр. існувала під протекторатом наполеонівської Франції на польських територіях, котрі за результатами другого і третього поділів Речі Посполитої входили до складу Пруссії та Австрії. Ці геополітичні чинники мають важливе значення для нашої роботи, адже дозволяють резюмувати, що формування системи вищої сільськогосподарської освіти в Російській імперії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. відбувалось двома напрямками.

Перший – уособлює зародження вищих аграрних шкіл на основі російської аграрно-культурної традиції, започаткованої 1797 р. відкриттям державної Павловської практичної школи землеробства за 25 км від Санкт-Петербурга. Цей заклад створено за Указом імператора Павла I від 30 квітня (11 травня) 1797 р. «для приведення сільського домоводства в найуспішніший порядок і найнадійніше облаштування», з відведенням землі «для затвердження за допомогою дослідів свідчень обширного вчення із землеробства» між с. Чарлево і московською дорогою (нині – селище Тярлево, що з'єднує міста Пушкін і Павловськ) [22, с. 600–601]. Протягом 1797–1799 рр. заклад підпорядковувався Експедиції державного господарства, опікунств іноземних і сільського домоводства, а його очільником був уродженець Слобідської України, випускник Києво-Могилянської академії 1765 р., просвітник і агроном, прибічник британської землеробської культури, ідеолог і організатор навчання молоді в Англії протоієрей А. О. Самборський. Є свідчення про переведення до Практичної школи трьох викладачів-ад'юнктів, які після стажування на англійських фермах працювали в Богоявленській школі М. Г. Ліванова, що діяла поблизу м. Миколаєва протягом 1790–1797 рр. [16, с. 163]. Під облаштування школи було виділено 252 десятини землі (275 га), у тому числі 60 десятин становила площа дослідного поля. Відповідно до Статуту, призначення школи полягало у тому, щоб довести на основі дослідів користь поділу ріллі на сім полів для усіх місцевостей Росії, щоб уникнути «узвичаєного, але дуже шкідливого відведення під пар третини землі, що позбавляло державу щорічно третини врожаїв» [1, с. 68–69]. Павловська практична школа з трирічним терміном навчання була доступною для осіб обох статей з усіх губерній, усіх верств і всіх ступенів освіти: випускників Московського університету, учнів виховних домів, представників духовних верств, державних і кріпосних селян та вільних людей віком від 25 до 35 років [26, с. 3]. Навчальний заклад забезпечував підготовку наставників, які мали згодом запровадити повсюдно засвоєні ними правила сільського господарства, знати звичаї, спосіб життя землеробів і усе кліматичне розмаїття імперії. Але за наслідками реформування школи 1799 р. у ній навчалися лише селяни [4, с. 259–260]. Попри це, на погляд декотрих істориків, діяльність Практичної школи поблизу російської столиці можна розцінювати як спробу організації першого державного сільськогосподарського закладу вищої освіти. За свідченнями професора А. К. Чугунова, за п'ять років існування школа обзавелася необхідними знаряддями праці, свійськими тваринами, зокрема великою рогатою худобою, насінням тощо. Окрім того: 1) впроваджено травосіяння; 2) доведено на практиці, що з однієї десятини можна отримувати річного прибутку понад 500 руб.; 3) успішно адаптовано до місцевих умов нову культуру – англійську ріпу; 4) доказано можливість вирощування гречки і полби неподалік Петербурга; 5) удосконалено виготовлення вершкового масла; 6) висаджено 140 чужоземних дерев і кущів; 7) здійснено переклад праць німецького вченого Фридриха Августа Бургсдорфа та француза Анрі Луї Дюамеля з лісівництва; 8) підготовлено для Адміралтейств-колегії двох лісничих (форстмейстерів); 9) відправлено наставника з землеробства в Смоленську губернію для організації зразкового господарства; 10) навчено 20 удільних селян користуватися плугом і польовим катком; 11) осушено за допомогою підземних каналів до 20 десятин землі [33, с. 81]. Отже, у своїй діяльності Павловська школа поєднувала навчальні, дослідницькі та проектно-технологічні завдання. Дослідне поле було полігоном для перевірки на практиці наукових ідей (розробок), у тому числі завезених з-за кордону.

Діяльність Практичної школи, на думку більшості істориків, не була успішною – через п'ять років її було закрито насамперед через несумірні, порівняно з прибутковістю закладу, витрати. Також більшість помісних дворян упереджено вважали, що дослід з поліпшення господарства є непотрібними через відмінні від англійських місцевий клімат та властивості російських ґрунтів [26, с. 6]. Водночас урядовий Указ від 1803 р. доволі промовисто визначив ще одну причину закриття школи: «Селяни погано розуміли мету установи, йшли до школи як у рекрути; їхні рідні уважали їх втраченими назавжди і проводжали плачем ... » [33, с. 83].

У наступному досвід функціонування Павловської практичної школи землеробства став важливим чинником формування державної аграрної політики, зокрема з питань сільськогосподарської освіти. Його результати було враховано в справі організації землеробських навчальних закладів з широкою дослідною базою – наприклад, відкритої 1822 р. з ініціативи Московського товариства сільського господарства Землеробської школи, дослідною базою якої був навчально-практичний Бутирський хутір з 240 десятинами землі, який в літературі називають першою дослідною установою в державі.

Другий напрям формування системи вищої сільськогосподарської освіти в Російській імперії пов'язаний зі становленням на території автономного Королівства Польського, в містечку Маримонт неподалік Варшави, першого в Російській імперії сільськогосподарського інституту, прикладом для якого були німецькі культурно-освітні традиції, а саме – діяльність перших європейських аграрних ЗВО, насамперед, в Пруссії (школа А.-Д. Теєра в маєтку Меглін) та Швейцарії (школа Ф. Феленберга в містечку Гофвіль). Освітньо-наукові надбання цих закладів протягом двох років вивчав перший директор Агрономічного інституту в Маримонті професор Є.-Б. Флят. Цей досвід було використано у справі організації навчального закладу, який на сьогодні має понад 200 років традицій безперервної освітньої і наукової діяльності на території двох держав – Польщі (Маримонт: 1816–1861 рр.; Ново-Олександрія: 1862–1914 рр.) та України (з 1914 р.

В українській історіографії Академію сільського господарства А.-Д. Теєра в Мегліні розглядають як перший спеціальний агрономічний вищий навчальний заклад в Європі [3, с. 67; 19, с. 215–216; 20, с. 29; 29, с. 2]. Натомість, в європейській, насамперед у польській та угорській історіографії чітко простежується інша хронологія становлення перших сільськогосподарських вищих шкіл [34, с. 275–277; 36, с. 2; 37, с. 85]. За підрахунками учених Варшавського університету наук про життя, Агрономічний інститут у Маримонті був четвертим закладом вищої аграрної освіти в Європі [36]. Його створено за прикладом перших сільськогосподарських ЗВО, зокрема: 1) найстарішої в Європі Академії сільського господарства «Георгікон», яку 1797 р. заснував граф Дьордь Фештетич (1755–1819 рр.) в угорському місті Кестхей на південно-західному краї озера Балатон; 2) сільськогосподарської школи Філіпа фон Феленберга (1771–1844 рр.), відкритої 1804 р. в швейцарському містечку Гофвіль, неподалік Берна; 3) сільськогосподарської школи Альбрехта Данієля Теєра (1752–1828 рр.), зорганізованої 1806 р. в його маєтку Меглін, поблизу міста Вріцен-на-Одері, неподалік Бранденбурга, та перетвореної 1819 р. у Королівську Пруську Академію сільського господарства. В літературі ці сільськогосподарські школи називають закладами вищої освіти. Безперечно, на межі XVIII – XIX ст. система вищої сільськогосподарської освіти Європи перебувала на етапі свого становлення й організаційного оформлення, а отже, тодішні сільськогосподарські ЗВО істотно відрізнялись від сучасних за структурою, терміном навчання, навчальними програмами, співвідношенням теоретичних і практичних курсів тощо. Проте доволі високий рівень професійної підготовки за багатьма спеціальностями, опора на якісний викладацький склад з університетською освітою, піднесення діяльності навчальних закладів до загальнонаціонального рівня, а також державна підтримка та міжнародне визнання дозволяють відносити ці установи до перших сільськогосподарських ЗВО Європи.

Питання щодо початку систематичної, планомірної роботи по створенню дослідних полів (станцій, установ) має дискусійний характер [15]. Дехто з істориків доводить, що перше дослідне поле створено при Практичній школі землеробства біля м. Павловська 1797 р. [16, с. 162]. Професор Б. К. Єнкен відзначав першість Ризького політехнікуму, при котрому 1864 р. було відкрито дослідну станцію [17, с. 2]. Професор П. Ф. Бараків, як і багато інших вчених з галузевого дослідництва, уважав, що перше дослідне поле створено Д. І. Менделєєв за дорученням Вільного економічного товариства в 1865–1867 рр. для проведення дослідів з добривами [2]. На думку В. В. Вінера, саме Д. І. Менделєєву належить перша спроба застосування точних експериментальних методів природознавства до розв'язання питань російського сільського господарства. Але особливе місце в історії галузевого дослідництва,

на переконання професора В. В. Вінера, посідає заснована 28 жовтня 1884 р. Полтавська дослідна станція як постійно діюча державна дослідницька інституція [12, с. 7]. Водночас на початку 1921 р. під час систематизації архівних документів Гори-Горецького землеробського інституту вчений віддав першість дослідному полю цього закладу, створеному одночасно з його відкриттям в 1840 р. [12, с. 26–27]. Питання щодо початків дослідної справи в Агрономічному інституті в Маримонті протягом тривалого часу взагалі залишались поза меж наукового дискурсу.

Становлення Агрономічного інституту в Маримонті зумовили важливі фактори розвитку Польщі після завершення наполеонівських воєн [13]. Останнім часом дослідники історії навчального закладу актуалізували значення природних чинників планетарного масштабу, які помітно прискорили відкриття інституту в Маримонті. У 10-х рр. ХІХ ст. великі збитки багатьом країнам принесли вулканічні виверження. Найбільше з них відбулось в квітні 1815 р. на острові Сумбава, в сучасній Індонезії, де почав діяти вулкан Тамбора. Вибух викинув у повітря 100 км³ вулканічного попелу, стовп якого піднісся вгору на 44 км. Виверження призвело до глобальних кліматичних аномалій і похолодання на всій планеті, яке тривало кілька років (т.з. вулканічна зима). Надзвичайний холод спричинив катастрофічний неврожай і голод [35, с. 230]. Польські історики доводять, що виверження Тамбори стало однією з причин організації Агрономічного інституту в Польщі, адже надзвичайної гостроти набули проблеми продовольчої безпеки та прискорення технічного прогресу в сільському господарстві [36, с. 2].

Наприкінці 1816 р. під облаштування інституту було виділено казенні землі в колишній резиденції Марії Казимири Собеської, дружини польського короля Яна ІІІ Собеського. Агрономічний інститут у Маримонті створювався як зразковий сільськогосподарський комплекс, доведена ефективність якого мала слугувати прикладом для організації інших маєтків на принципах раціонального господарства. Питання щодо організації показових господарств у виділених для облаштування інституту державних фільварках Вавржишев, Маримонт, Руда, Біяни і Бураков розглянуто Є. -Б. Флятом у «Плані заснування землеробської школи в Маримонті» від 3 серпня 1818 р. [38, ф. 669, оп. 3, од. зб. 4, арк. 4 зв. – 6] та «Інструкції для Економічних засідань при інституті» від 18 березня 1819 р. [38, ф. 669, оп. 3, од. зб. 5, арк. 1–2]. Спираючись на досвід, отриманий в пруському Мегліні та швейцарському Гофвілі, Є. -Б. Флят пропонував організувати роботу інститутських маєтків на принципах раціонального сільського господарства, а саме: 1) запровадити суворий контроль доходів і витрат у фільварках; 2) увести плодозміну, щоб виоране поле було більш сильним і родючим; 3) кращі поля засіяти кормовими травами; 4) застосувати рясне угноювання полів; 5) завезти в господарства іспанських овець; 6) розводити корів, «які є складовою частиною землеробського господарства» [38, ф. 669, оп. 3, од. зб. 4, арк. 5 зв.]. Згідно з «Інструкцією для Економічних засідань...», для управління фільварками Агрономічного інституту створювався спеціальний центральний орган під назвою «Економічні засідання» у складі директора інституту, інспекторів маримонтських лісів та агрономічних господарств, касира та агрономів державних маєтків [38, ф. 669, оп. 3, од. зб. 5, арк. 1–2].

До антиросійського повстання 1830–1831 рр. навчальний заклад формувався під впливом традицій європейської освіти та діяв в умовах певної автономії Королівства Польського згідно з польськими освітніми традиціями. Унаслідок повстання інститут призупинив свою діяльність. Її було поновлено відповідно до нового Статуту від 1 (13) жовтня 1835 р., який встановлював, що інститут мав готувати досвідчених господарів вищого та нижчого розрядів, спроможних за допомогою «вивчення теорії і набуття практики обрати... найвірніший шлях у досягненні передбачуваної у землеробській промисловості цілі, яка полягає в можливому прирощенні чистого прибутку» [38, ф. 669, оп. 3, од. зб. 16, арк. 1]. У такій редакції мета діяльності інституту співпадала з визначенням сутності поняття «сільське господарство», яке виклав А.-Д. Теєр у роботі «Основи раціонального сільського господарства»: на основі вивчення теорії і набуття практики отримати передбачуване у

землеробській промисловості прирощення чистого прибутку. Ідеї раціонального сільського господарства були фундаментом освітньої підготовки в Агрономічному інституті в Маримонті на другому етапі його діяльності.

За Статутом 1835 р. регламентації підлягала не тільки навчальна, але й науково-дослідна робота. Третім параграфом Статуту від 13 жовтня 1835 р. закріплено ведення наукового дослідництва: «... в Інституті мають відбуватися найважливіші спостереження і досліди відносно певної місцевості; кожного разу такі досліди декілька разів повторюються на ґрунті з різною властивістю й під впливом різних обставин; усякий новий спосіб, який допомагає покращенню певної галузі сільського господарства, має бути з користю використаний для будь-якої частини тутешнього краю, має бути підданий початковому найдокладнішому розгляду і дослідам, результати таких дослідів підлягають оприлюдненню повністю для повсюдного інформування» [38, ф. 669, оп. 3, од. зб. 16, арк. 1, 1 зв.]. Фактично цим статутним положенням покладено початок процесу науково-організаційного оформлення дослідної справи в навчальному закладі.

У наступних розділах Статуту від 1835 р. визначено принципи організації та призначення зразкових полів (§ 26) та господарсько-ботанічних садів (§ 27) [38, ф. 669, оп. 3, од. зб. 16, арк. 6]. Так, у документі зауважено, що для розведення нових для місцевого клімату рослин потрібно виділити декілька ділянок землі у різних місцях розміром до десяти і більше моргів (один морг дорівнює 0,56 га – О. Г.) для проведення «різних господарських дослідів щодо способу обробітку ґрунту і порядку плодозмінного посіву», чого не можна робити на великих площах землі через непередбачуваність можливих результатів. У господарсько-ботанічному саду, згідно зі Статутом, мали вирощуватись «рослини, які є корисними або шкідливими у землеробстві, лісівництві і садівництві, ... а також деякі медичні рослини» під наглядом досвідченого садівника, який «на дослідах показуватиме учням способи розведення плодових дерев і догляду за парниками». Жодний з наступних статутних документів Маримонтського інституту (1840 і 1857 рр.) подібної програми з дослідної діяльності не містив.

У 1840 р. шляхом об'єднання Агрономічного інституту з Варшавським лісівничим інститутом (синонімічні назви – школа, училище) створено Інститут сільського господарства та лісівництва в Маримонті [14]. Утворений Інститут став правонаступником двох вищих спеціальних навчальних закладів, створених майже одночасно за Указом Олександра I 1816 р.

Згідно з новим «Положенням про інститут» від 31 серпня 1840 р., корегування зазнала мета діяльності закладу. Задачу щодо «прирощення чистого прибутку», яку містив Статут 1835 р., з нього прибрали. Головною ціллю Землеробського відділення була визначена підготовка практичних господарів, які за допомогою вивчення теорії і практики «могли б привести в дію план поліпшеного сільського господарства», а також були б здатними управляти великими маєтками (ст. 2). Лісівниче відділення мало готувати досвідчених лісівників для управління казенними і приватними лісами (ст. 3). Документ ретельно регулював різні сторони діяльності інституту, насамперед навчальну роботу та проходження практики студентами. Однак статутні положення від 1835 р., які регламентували дослідну справу в інституті, з нього вилучили. Статутний документ 1840 р. дуже лаконічно визначав, що в інституті «проводитимуться спостереження і досліди щодо хліборобства і лісівництва, які оприлюднюються для загального усвідомлення» (ст. 5). Водночас дослідні клони та поля, господарсько-ботанічні сади разом з кабінетом природничої історії та кабінетом господарських знарядь, бібліотекою, зразковими фільварками, інститутськими лісами, хімічною і технічною лабораторіями тощо були віднесені до «навчальних посібників» – так би мовити, інструментів навчальної діяльності (ст. 34) [38, ф. 669, оп. 3, од. зб. 21, арк. 2 зв., 5 зв.]. На нашу думку, такий крок назад в організації дослідної роботи, поряд з іншими факторами, спричинено посиленням реакції царизму після придушення листопадового повстання 1830 р. Зокрема це виявилось у приведенні польської системи освіти до тогочасних російських зразків, для чого 1839 р. створено Варшавський навчальний округ

(десятий в імперії) та підпорядковано у 1840 р. усі польські навчальні заклади російському Міністерству народної освіти. Фактично це означало ліквідацію автономії у сфері освіти та науки та початок поки що повільної русифікації. У вищому державному керівництві імперії домінувала ідея щодо пріоритетності теоретичної і практичної підготовки в діяльності спеціальних навчальних закладів як єдино вірного принципу підготовки «практичних господарів»; до того ж в умовах реакції чимало наукових товариств вимушено призупинили свою роботу. Насамкінець, просто бракувало коштів – галузева дослідна справа потребувала значних матеріальних ресурсів і не давала швидкого економічного ефекту. А фінансів не вистачало навіть на поточні справи. 20 березня 1839 р., за представленням Ради управління Королівства Польського, російський імператор Микола I підписав рішення щодо фінансового забезпечення Маримонтського інституту. Щоб заклад «мав в землеробському відношенні пристойну ступень досконалості, без обтяження казни Королівства», імператор дозволив закласти маримонтські маєтки Вавришишев, Руда, Біляни, а також фільварок Бураков земському кредитному товариству, а отримані у такий спосіб гроші використати на покращання матеріально-технічної бази інституту [38, ф. 669, оп. 3, од. зб. 20, арк. 1, 1 зв.].

Безсумнівно, не регламентована статутним документом дослідна справа тривала в інституті й після затвердження «Положення ...» від 31 серпня 1840 р. Її натхненниками та провідниками були справжні корифеї сільського господарства та природознавства в цілому. Брак архівних документів унеможлиблює докладне вивчення історії організації дослідного поля в Маримонтському інституті. Однак надруковані праці викладачів дозволяють узагальнити напрями їх наукової роботи: професор Юзеф *Белз* (1805–1888 рр.) – автор праць «Про виготовлення цукру з буряків» (1837 р.), «Принципи землеробсько-хімічної технології» (1840 р., у 2-х т.), «Поліцейська та юридична хімія» (1844 р.) та ін.; випускник Варшавського університету, професор ботаніки, фізики, садівництва та мінералогії Войцех Богумил *Ястшембовський* (1799–1882 рр.) – автор робіт «Про метеорологічні спостереження і стан клімату в Царстві Польському» (1847 р.), «Улаштування світу в залежності від загальнолюдських потреб» (1847 р.) та ін.; випускник Віленського університету, директор інституту в Маримонті професор Міхал *Очановський* (1788–1854 рр.) – член Ученого комітету Міністерства державних маєтностей і Московського товариства сільського господарства, член Галицького господарського товариства (м. Львів) і наукового товариства при Гори-Горещькому землеробському інституті (з 1848 р.), автор багатьох наукових праць, зокрема, «Сільське господарство, яке об'єднує в собі всі галузі землеробства» в 10-ти томах, що вийшла друком у 1834–1844 рр. та була перевидана у 1848–1849 рр., а також книги «Наука про економію чи управління господарством», яка фактично є продовженням вище вказаної роботи (у 2-х томах, 1856–1857 рр.).

У 1869 р. інститут зазнав усебічної русифікації та перетворився на російський центр аграрної освіти і науки в Польщі. Однак остаточно національної специфіки не втратив. Не можна не помітити певну відстороненість діяльності закладу в Польщі від загальноросійських центрів аграрної науки. Навіть 1912 р. професор В. В. Вінер у роботі «Організація дослідних установ у Німеччині, Австро-Угорщині, Швейцарії і в Царстві Польському» зазначив: «На зворотному шляху з Німеччини до Росії, мені вдалося ознайомитися ближче з 17-ма установами Королівства Польського...» [10, с. 24]. На нашу думку, це пояснюється неможливістю для російського уряду забезпечити повну інкорпорацію польських земель до державної структури Російської імперії.

Після катастрофічного голоду 1833 р. питання землеробської освіти знаходились під пильною увагою центральної влади. Навчальний заклад у Горках відкрито за результатами діяльності очолюваного головою ІВЕТ графом М. С. Мордвіновим Комітету з удосконалення землеробства в Росії. Зокрема, керівнику Комітету вдалося переконати імператора в тому, що сільське господарство є самостійною наукою, без вивчення якої немислимий прогрес в економіці держави. Для підготовки особливої верстви фахівців, які мали займатися «наукою удосконаленого землеробства», М. С. Мордвінов пропонував відкрити в імперії п'ять землеробських шкіл у різних ґрунтових і природно-кліматичних умовах імперії. Планувалось

відкриття шкіл «з дослідними при них запашками» в навчальних округах, які, на думку членів Комітету, відповідали поділу Росії на сільськогосподарські смуги, а саме: при Петербурзькому навчальному окрузі – для північної смуги; при Московському – для середньої смуги; при Київському та Харківському – для південної; при Білоруському – для західної; при Казанському – для східної смуги. Разом з цим, М. С. Мордвінов пропонував відкрити вищий землеробський інститут поблизу Москви, як такий, що знаходиться у центрі середньої сільськогосподарської смуги Росії [32, с. 40]. Проект М. С. Мордвінова щодо відкриття п'яти землеробських шкіл та землеробського інституту був фактично першим планом по створенню системи сільськогосподарської освіти в імперії. Разом з тим, проектом було передбачено здійснення за урядової підтримки дослідницької діяльності у державних землеробських школах. Реалізацію цієї масштабної програми унеможливила позиція міністра фінансів Є. Ф. Канкріна (1774–1845 рр.): через брак коштів він уважав за допустиме створення тільки однієї землеробської школи у складі вищого та нижчого розрядів. Поділ на розряди відбувався за становим принципом. З урахуванням економічної сторони питання, такий інститут засновано на державних землях в Горках Могильовської губернії, хоча обговорювалась можливість його відкриття в одному з державних маєтків Чернігівської або Київської губерній. Гори-Горецький казенний маєток в Могильовській губернії виявився більш вигідним з фінансової точки зору.

Для облаштування Землеробської школи з Гори-Горецького казенного маєтку було виділено п'ять фільварків – Горки, Іваново, Пупли, Никодимово, Наталіно – загальною площею 1 250 десятин (1365,6 га), у тому числі 1 022 десятин (1116,6 га) ріллі і 228 десятин (249 га) луків та вигонів. Згодом школі було передано Лісову дачу площею 150 десятин (163,9 га) [9, с. 10–11].

Гори-Горецьку землеробську школу з вищим та нижчим розрядами засновано згідно з Указом Миколи I від 24 квітня (6 травня) 1836 р. На відміну від Положення Маримонтського інституту від 31 серпня 1840 р., статутний документ Гори-Горецької землеробської школи 1836 р. містив доволі змістовну програму з облаштування зразкового господарства під загальною назвою «Про улаштування зразкової запашки» (розділ V, §§ 55–67) [27, с. 441–443]. Для широкої демонстрації поліпшеного землеробства та окремих галузей сільського господарства документом передбачено створення великого зразкового господарства, в якому також мали проводитись різні досліди особливого роду» (§ 55). Разом з тим, для «особливих дослідів» передбачалось створення дослідного поля безпосередньо при школі. На дослідному полі мали проводитись роботи з розведення буряків, тютюну, кукурудзи, турнепсу, різних родів хліба, різних промислових фарбувальних рослин – взагалі культур, що ростуть більше на півдні, з метою «уведення їх у міру удачі в сусідстві» (§ 60).

Землеробську школу в Горках відкрито 15 (27) серпня 1840 р. У 1848 р. вищий розряд школи реорганізовано в Гори-Горецький землеробський інститут, а нижчий – в Землеробське училище. Після січневого повстання 1863 р. Гори-Горецький інститут переведено до Санкт-Петербурга, де він увійшов до складу Санкт-Петербурзького землеробського інституту, що діяв у 1863–1877 рр. Одночасно з Землеробською школою створено дослідне поле, що існувало протягом майже чверті століття. На початку 50-х рр. XIX ст. почалися роботи з дослідної зоотехніки.

Професор В. В. Вінер відзначив, що на організацію роботи дослідного поля помітний вплив мала німецька аграрно-культурна школа, що зумовлено етнічним походженням і освітою викладачів. Майже всі професори, адміністрація закладу та керівники навчального (дослідного) поля за походженням були прибалтійськими німцями. Серед них – директор Ф. Ф. Стендер, перший керівник і автор програми дослідного поля Б. А. Міхельсон, професор агрономії Б. А. Целлінський, професор з тваринництва К. І. Краузе та ін. Випускники Дерптського університету, вони здобули спеціальну освіту в створеному при університеті в маєтку Альт-куст-гоф Агрономічному інституті, а потім пройшли стажування в Німеччині. Лише через 15 років до складу викладачів увійшли вітчизняні учені: О. В. Советов, І. О. Стебут, С. С. Коссович та ін. Разом з цим, програму дослідної роботи

скеровували урядові профільні інституції – Учений комітет Міністерства державних маєтностей та створений 1845 р. у складі цього Міністерства Департамент сільського господарства. Очільник Міністерства граф П. Д. Кисельов під час відвідування навчального закладу у 1841, 1846, 1853 рр. особисто правив зміни в постановці дослідів [12, с. 26]. Гори-Горецький інститут був першим в імперії вищим сільськогосподарським ЗВО, в котрому урядовим розпорядженнями – на рівні «Землеробської газети», яку видавав Департамент сільського господарства при Міністерстві фінансів, чітко регламентувалась дослідна справа.

Професор М. М. Пелехов навів інформацію, що перші звіти з дослідної роботи з порівняння дії різних видів добрив за 1842 р. надруковано в четвертій книжці «Журналу Міністерства державних маєтностей» 1843 р. У наступних виданнях Міністерства містяться звіти з діяльності дослідного поля за період до 1846 р. [25, с. 80]. Також звіти з дослідництва надруковано в «Записках Гори-Горецького землеробського інституту» (шість томів протягом 1852–1857 рр.). Основний матеріал за двадцятирічний період (1840–1860 рр.) збережено в архіві в завершених рукописних звітах й почасти оприлюднено після відновлення закладу як Горецького сільськогосподарського інституту 1919 р. (з 1925 р. – Білоруська державна академія сільського господарства) [12, с. 3, 24]. Надруковані матеріали та рукописні звіти з діяльності дослідного поля Гори-Горецького землеробського інституту дозволяють реконструювати програму дослідницької роботи та результати її виконання.

Програму дослідів, складену очільником дослідного поля Б. А. Міхельсоном, було затверджено Ученим комітетом Міністерства державних маєтностей, і з певними доповненнями її виконували до 1860 р. У 1854 р. керівником дослідного поля призначено випускника інституту І. О. Стебута. Після повернення 1860 р. з закордонного відрядження молодший професор І. О. Стебут розробив план реорганізації дослідного поля у дослідну станцію європейського типу. Закриття 1863 р. інституту в Горках унеможливило виконання цієї програми.

У діяльності дослідного поля траплялися й курйозні ситуації. У звіті за 1848 р. є інформація про «найточніший дослід», поставлений на прохання імператорського Московського товариства сільського господарства «з перетворення вівса на жито». Здійснення експерименту доручили першому директорові дослідного поля агроному Б. А. Міхельсону, який хоч і не вірив в подібні перетворення, але чесно протягом двох років фіксував всі обставини цього дослідів [25, с. 81].

Землеробський інститут в Могильовській губернії діяв як загальнодержавний заклад освіти, а отже, практична (дослідна) робота студентів і викладачів поширювалась на різні території імперії. Наприклад, звіт професора з тваринництва В. І. Краузе свідчить про здійснення ним з шістьма студентами агрономічної подорожі 1850 р. по Чернігівській губернії (повіти: Ніжинський, Конотопський, Борзенський, Козелецький, Чернігівський, Остерський) [21]. Інші викладачі скеровували подорожі студентів до Київської та Полтавської губерній [24, с. 25].

Автором проаналізовано витоки формування науково-організаційних основ вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи в системі вищої галузевої підготовки у кінці XVIII – першій половині XIX ст. Українське галузеве дослідництво як самостійна галузь наукового природничого знання зародилось в системі вищої сільськогосподарської освіти Російської імперії у результаті комплексної дії різних культурно-аграрних традицій, які виявилися в діяльності перших спеціальних вищих аграрних шкіл. На межі XVIII–XIX ст. у центрі імперії домінувала власно російська культурно-аграрна традиція, яка перебувала під впливом британської землеробської культури. На заході імперії суттєвий вплив на формування перших сільськогосподарських ЗВО – Агрономічного інституту в Маримонті (Королівство Польське) та Гори-Горецького землеробського інституту – вчиняла німецька культурно-аграрна традиція.

Зародження сільськогосподарської дослідної справи в першому в імперії аграрному ЗВО в Маримонті регламентувалось Статутами інституту від 1835 та 1840 рр. Вивчення цих документів дозволило встановити суперечливий характер процесу формалізації галузевого

дослідництва в інституті – від розробки докладної інструкції з дослідницької роботи за Статутом 1835 р. до формальної констатації дослідів з землеробства та лісівництва за Статутом 1840 р. Обмеженість джерельної бази ускладнює вивчення результатів дослідної праці в Маримонтському інституті, що однак не заважатиме вченим у наступному розширити документальну базу з використанням, наприклад, польських наукових видань «Серега» (з сільського господарства) та «Silvana» (з лісівництва), які виходили друком з 20-х рр. ХХ ст.

Натомість, в Гори-Горецькій землеробській школі (з 1848 р. – інститут) створене 1840 р. дослідне поле діяло до закриття інституту 1863 р., що відображено у численних звітах з дослідної праці, оприлюднених у виданнях Міністерства державних маєтностей та «Записках Гори-Горецького землеробського інституту», що виходили друком з 1852 р. Інші результати експериментальної діяльності дослідного поля протягом 1840–1860 рр. оприлюднено після відновлення закладу як Гори-Горецького сільськогосподарського інституту 1919 р.

Література

1. Агрономическая помощь в России / под ред. заведующего справ.-изд. бюро при Деп. земледелия В. В. Морачевского. Петроград: Изд. Деп. земледелия, 1914. 653 с.
2. Бараков П. Ф. Развитие сельскохозяйственного опытного дела у нас со времени первых опытов, произведенных И.В.Э. Обществом под руководством Д. И. Менделеева. *Записки Ново-Александрійского института сельского хозяйства и лесоводства*. 1908. Т. 19, вып. 3. С. 123–150.
3. Білан Л. Л., Білан С. О. Система підготовки фахівців-аграрників в Україні (XIX – початок ХХ ст.). Київ: Аграрна освіта, 2011. 168 с.
4. Боровской М. П. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского Общества сельского хозяйства южной России с 1828 по 1878 год / сост. секретарем М. П. Боровским. Одесса: Тип. П. Францова, 1878. Х. 355 с.
5. Бородай І. С. Теоретико-методологічні та інституціональні чинники становлення зоотехнічної науки в Україні. *Основни проблеми на сьвременноа наука – 2010: тези доп. Міжнар. наук.-прак. конф., 17–25 апреля, 2010 р. История. Философия. Политика. Психология и социология*. София: БялГРАД» ООД, 2010. Т. 15. С. 13–18.
6. Вейс Ю. А. Научно-учебная деятельность проф. М. В. Рытова. Доклад, прочитанный в заседании Научного Общества Горецкого Института 8 апреля 1921 г. *Записки Горецкого Сельско-Хозяйственного Института*. Т. I. Горки, Смоленской губернии: Типо-литография С.-Х. Института, 1924. С. 34–40.
7. Вергунов В. А. Научно-организационные засады функціонування сільськогосподарської дослідної справи на теренах України (друга половина ХІХ ст. – початок ХХІ ст.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.07. Переяслав-Хмельницький, 2019. 595 с.
8. Вергунов В. А. Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні. Ч. 2. Научно-организационные засады функціонування сільськогосподарської дослідної справи на теренах України (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.): монографія. Київ: Аграрна наука, 2018. 620 с.
9. Винер В. В. Краткий обзор истории Горы-Горецкого Земледельческого Института. *Записки Горецкого Сельско-Хозяйственного Института*. Т. I. Горки, Смоленской губернии: Типо-литография С.-Х. Института, 1924. С. 9–33.
10. Винер В. В. Организация опытных учреждений в Германии, Австро-Венгрии, Швейцарии и в Царстве Польском. Санкт-Петербург: Тип. «Сельского вестника», 1912. 192 с.
11. Винер В. В. Сельско-хозяйственное опытное дело в Западной области. Труды Горецкой сельско-хозяйственной опытной станции. За 1921–1923 гг. Горки, Смоленской губернии: Типо-литография Сел.-Хоз. Института, 1924. С. 1–6.
12. Винер В. В. Сельско-хозяйственное опытное дело: (Краткий исторический очерк программ русских с.-х. опытных учреждений 1840–1910 гг.): лекции, читанные на курсах по с.-х. опыт. делу при Петров. с.-х. акад. Москва: Изд-во Наркомзема «Новая деревня», 1922. 108 с.

13. Голікова О. М. Діяльність професора Єжи Беньяміна Флята як фундатора та першого директора Інституту землеробства в Маримонті (200-річчя Харківського національного аграрного університету імені В.В. Докучаєва). *Українознавчий альманах*. Вип. 18 / Центр українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ, 2015. С. 143–147. URI: <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/44/49> (дата звернення: 16.10.2020)
14. Голікова О. М. Інститут сільського господарства та лісівництва в Маримонті: причини створення та засади організації (1838–1840 рр.). *Українознавчий альманах*. Вип. 17 / Центр українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ, 2014. С. 294–297. URI: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2014_17_87 (дата звернення: 16.10.2020).
15. Голікова О. М. Становлення галузевого дослідництва в Україні: дискусійні питання з історії народження дослідної справи. *Перші Сазановські читання: матеріали Всеукр. наук.-практич. конференції, присвяченій 100-річчю заснування Полтавської державної аграрної академії, м. Полтава, 27 листопада 2020 р.* Полтава: ПДАА, 2020. С. 6–11.
16. Елина О. Ю. От царских садов до советских полей: история сельскохозяйственных опытных учреждений XVIII – 20-е годы XX в. В 2-х т. Москва, 2008. Т. 1. 480 с.
17. Енкен Б. К. Развитие опытного дела в России и его современное положение: доклад помощника Харьковской областной с.-х. селекционной станции. Отд. Оттиск из журнала Полтавского Общества сельского хозяйства. Полтава: Электрич. Типо-Литография И. Л. Фришберга, 1912. 52 с.
18. За 2020 год Украина закупила на 1,5 млрд. долл. США сельхозтехники, семян и химии. URL: <https://uiamp.org.ua/za-2020-god-ukraina-zakupila-na-1-5-mlrd-doll-ssha-selhoztehniki-semyan-i-himii> (дата звернення: 30.01.2021)
19. Костенко О. О. Історичні передумови становлення сільськогосподарської освіти в країнах Європи першої половини XIX – початку XX століття. *Науковий вісник Ізмайльського державного гуманітарного університету*. Серія «Історичні науки». 2017. Вип. 37. С. 214–218.
20. Костенко О.О. Становлення та розвиток сільськогосподарської науки та освіти в Імператорському університеті святого Володимира (1834-1917): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07. Переяслав-Хмельницький, 2006. 217 с.
21. Краузе В. И. Извлечение из отчета об агрономическом путешествии по Черниговской губернии исполняющего должность младшего профессора Краузе с шестью студентами в 1850 году. *Записки Горыгорецкого земледельческого института: изданные Департаментом сельского хозяйства Министерства государственных имуществ*. Кн. 1. Санкт-Петербург: Тип. Министерства государственных имуществ, 1852. С. 116.
22. Об учреждении Школы Практического Земледелия, 1797 г., 30 апреля. *Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года*. Т. XXIV: с 6 ноября 1796 по 1797. [№ 17530–18301]. Санкт-Петербург: Тип. 2-го Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. № 17946. С. 600–601.
23. Общий Устав Императорских российских Университетов, 1835 г., 26 июля. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание второе. Т. X. Отделение первое. 1835. [№ 7717–8356]. Санкт-Петербург: Тип. 2-го Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1836. № 8337. С. 841–855.
24. Отчет за истекший 1850–1851 академический год по Институту и Училищу. *Записки Горыгорецкого земледельческого института*. Кн. I. Санкт-Петербург: Тип. Министерства государственных имуществ, 1852. С. 22–115.
25. Пелехов Н. Н. К истории опытного сельско-хозяйственного дела в России. *Записки Белорусской государственной академии сельского хозяйства имени Октябрьской революции*. Горки, БССР: Изд-во Академии, 1927. С. 79–94.
26. Перепелкин А. П. Краткий исторический очерк Московской Земледельческой школы императорского Общества сельского хозяйства со времени учреждения школы 4 января 1819 года

- / сост. директором школы А. П. Перепелкиным. 2-е изд., испр. Москва: Т-во Скоропечатни А. А. Левинсон, 1897. 139 с.
27. Положение о Горыгорецкой земледельческой Школе, 1836 г, 24 апреля. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание второе. Т. XI. Отделение первое 1836. [№ 8739–9495]. Санкт-Петербург: Тип. 2-го Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1837. № 9097. С. 435–443.
28. Пономарев Н. В. Исторический обзор правительственных мероприятий к развитию сельского хозяйства в России от начала государства до настоящего времени. Санкт-Петербург: Тип. В. Киршбаума, 1888. 435 с.
29. Присяжнюк М. В. Розвиток сільськогосподарських знань у ХІХ ст.: європейський контекст. *Історія науки і біографістика : електрон. наук. фахове вид.* 2013. № 2. URL : http://inb.dnsgb.com.ua/2013-2/13_prisaznuk.pdf (дата звернення : 16.10.2020)
30. Устав Императорского Харьковского университета. *Периодическое сочинение об успехах народного просвещения*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук, 1805. № 10. С. 225–290. URL:<http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/668> (дата звернення: 30.01.2021)
31. Устав Университета Святого Владимира, 1833 г., 25 декабря. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание второе. Т. VIII. Отделение первое. [№ 5877–6684]. Санкт-Петербург: Тип. 2-го Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1834. № 6670. С. 790–798.
32. Цитович С. Г. Горыгорецкий земледельческий институт – первая в России высшая сельскохозяйственная школа (1836–1864). Горки: Изд-во БСХА, 1960. 275 с.
33. Чугунов А. К. Исторический обзор мер правительства к развитию земледелия в России. Казань: Губернская типография, 1858. 144 с.
34. Kurucz, György. (1999). Festetics György gróf. *Az Elektronikus Periodika Archivum és Adatbázis (EPA)*. URL: http://epa.oszk.hu/01600/01613/00009/pdf/zm_09_1999_265-286.pdf (дата звернення: 16.10.2020)
35. Oppenheimer, Clive (2003). Climatic, environmental and human consequences of the largest known historic eruption: Tambora volcano (Indonesia) 1815. *Progress in Physical Geography: Earth and Environment*, vol. 27, 2: pp. 230-259. URL : <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1191/0309133303pp379ra> (дата звернення: 25.10.2020).
36. Podlaski, Sławomir. Studenci i absolwenci Wydziału Rolniczego SGGW, dla Uczelni, Narodu i Kraju / Katedra Fizjologii Roślin, Wydział Rolnictwa i Biologii SGGW. Warszawa, Aula Kryształowa, 2015. 33 с.
37. Surányi, Béla. (2018). A magyar mezőgazdasági szakoktatás története 1945-ig, különös tekintettel a debreceni agrár-felsőoktatásra. *Gerundium*, 9(1), 81-115. URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/161871653.pdf> (дата звернення : 16.10.2020)
38. Державний архів Харківської області.

References

1. Morachevskij V. V. (1914). *Agronomicheskaya pomoshch' v Rossii* [Agronomic assistance in Russia]. Petrograd: Izd. Dep. Zemledeliya. 653. [in Russian].
2. Barakov P. F. (1908). *Razvitie sel'skohozyajstvennogo opytnogo dela u nas so vremeni pervyh opytov, proizvedennyh I.V.E. Obshchestvom pod rukovodstvom D. I. Mendeleeva* [The development of agricultural experimental work in our country since the time of the first experiments carried out by the Imperial Free Economic Society under the leadership of D. I. Mendeleev]. *Zapiski Novo-Aleksandrijskogo instituta sel'skogo hozyajstva i lesovodstva* [Notes of the New Alexandria Institute of Agriculture and Forestry]. 19. 3. 123–150. [in Russian].
3. Bilan L. L., Bilan S. O. (2011). *Systema pidhotovky fakhivtsiv-ahrarynykiv v Ukraini (XIX – pochatok XX st.)* [The system of training agricultural specialists in Ukraine (XIX - early XX centuries.)]. Kyiv: Ahraryna osvita. 168 s. [in Ukrainian].
4. Borovskoj M. P. (1878). *Istoricheskij obzor pyatidesyatiletnej deyatel'nosti Imperatorskogo Obshchestva sel'skogo hozyajstva yuzhnoj Rossii s 1828 po 1878 god*. [Historical review of the fifty-year

- activity of the Imperial Society of Agriculture of Southern Russia from 1828 to 1878]. Odessa: Tip. P. Francova. X. 355. [in Russian].
5. Borodai I. S. (2010). *Theoretical-methodological and institutional factors of formation of zootechnical science in Ukraine* [Theoretical-methodological and institutional factors of formation of zootechnical science in Ukraine]. *Osnovny problemy na sʹvremennata nauka – 2010: Mizhnar. nauk.-prak. konf., 17–25 aprelia, 2010 r.: tezy dopov. Ystoriya. Fylosofyia. Polytyka. Psykholohyia y sotsyolohyia* [Basic problems of modern science – 2010: International. scientific-practical Conf., April 17–25, 2010: these additions. History. Philosophy. Politics. Psychology and sociology]. Sofiya: BialGRAD» OOD. 15.13–18. [in Ukrainian].
6. Vejs YU. A. (1924). *Nauchno-uchebnaya deyatel'nost' prof. M. V. Rytova. Doklad, pročitannyj v zasedanii Nauchnogo Obshchestva Goreckogo Instituta 8 aprelya 1921 g.* [Scientific and educational activities of prof. M. V. Rytova. Report read at the meeting of the Scientific Society of the Gorki Institute on April 8, 1921]. *Zapiski Goreckogo Sel'sko-Hozyajstvennogo Instituta* [Notes of the Gorki Agricultural Institute]. Gorki, Smolenskoj gubernii: Tipo-litografiya S.-H. Instituta. I. 34–40. [in Russian].
7. Verhunov V. A. (2019). *Naukovo-orhanizatsiini zasady funktsionuvannia silskohospodarskoj doslidnoi spravy na terenakh Ukrainy (druha polovyna XIX st. – pochatok XXI st.)* [Scientific and organizational principles of functioning of agricultural research in Ukraine (second half of the XIX century – beginning of the XXI century)]. *Doctor's thesis*. Pereiaslav-Khmelnyskyi. 595. [in Ukrainian].
8. Verhunov V. A. (2018). *Istoriia silskohospodarskoj doslidnoi spravy v Ukraini. Naukovo-orhanizatsiini zasady funktsionuvannia silskohospodarskoj doslidnoi spravy na terenakh Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XXI st.)*. [History of agricultural research in Ukraine. Scientific and organizational principles of functioning of agricultural research in Ukraine (second half of the XIX – beginning of the XXI century)]. Kyiv: Ahrarna nauka. 2. 620. [in Ukrainian].
9. Viner V. V. (1924). *Kratkij obzor istorii Gory-Goreckogo Zemledel'cheskogo Instituta* [A brief review of the history of the Gory-Gorky Agricultural Institute]. *Zapiski Goreckogo Sel'sko-Hozyajstvennogo Instituta* [Notes of the Gorky Agricultural Institute]. Gorki, Smolenskoj gubernii: Tipo-litografiya S.-H. Instituta. I. 9–33. [in Russian].
10. Viner V. V. (1912). *Organizaciya opytnyh uchrezhdenij v Germanii, Avstro-Vengrii, SHvejcarii i v Carstve Pol'skom* [Organization of experimental institutions in Germany, Austria-Hungary, Switzerland and the Kingdom of Poland]. Sankt-Peterburg: Tip. «Sel'skogo vestnika», 192. [in Russian].
11. Viner V. V. (1924). *Sel'sko-hozyajstvennoe opytne delo v Zapadnoj oblasti* [Agricultural experimental business in the Western region]. *Trudy Goreckoj sel'sko-hozyajstvennoj opytnoj stancii za 1921–1923 gg.* [Proceedings of the Goretzk Agricultural Experimental Station for 1921–1923]. Gorki, Smolenskoj gubernii: Tipo-litografiya Sel.-Hoz. Instituta. 1–6. [in Russian].
12. Viner V. V. (1922). *Sel'sko-hozyajstvennoe opytne delo: (Kratkij istoricheskij ocherk programm russkih s.-h. opytnyh uchrezhdenij 1840–1910 gg.)* [Agricultural experimental business: (A brief historical outline of the programs of Russian agricultural experimental institutions in 1840–1910)]. Moskva: Izd-vo Narkomzema «Novaya derevnya». 108. [in Russian].
13. Holikova O. M. (2015). *Dialnist profesora Yezhy Beniamina Fliata yak fundatora ta pershoho dyrektora Instytutu zemlerobstva v Marymonti (200-richchia Kharkivskoho natsionalnoho ahrarnoho universytetu imeni V. V. Dokuchaieva)*. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Kyiv: KNU imeni Tarasa Shevchenka. 18. 143–147. <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/44/49> (last accessed: 16.10.2020). [in Ukrainian].
14. Holikova O. M. (2014). *Instytut silskoho gospodarstva ta lisivnytstva v Marymonti: prychny stvorennia ta zasady orhanizatsii (1838–1840 rr.)*. [Institute of the Silskoy Gospodarstvo and Lisivnytstva in Marimonti: the reasons for the establishment and ambush of the organization (1838–1840 pp.)]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Kyiv: KNU imeni Tarasa Shevchenka. 17. 294–297. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm2014_17_87 (last accessed: 16.10.2020). [in Ukrainian]
15. Holikova O. M. (2020). *Stanovlennia haluzevoho doslidnytstva v Ukraini: dyskusiini pytannia z istorii narodzhennia doslidnoi spravy* [Formation of branch research in Ukraine: debatable questions on the history of the birth of research]. *Pershi Sazanovski chytannia: materialy Vseukr. nauk.-praktych. konferentsii, prysviachenii 100-richchiiu zasnuvannia Poltavskoi derzhavnoi ahrarnoi akademii* [The first

- Sazanov readings: materials All-Ukrainian. scientific-practical conference dedicated to the 100th anniversary of the Poltava State Agrarian Academy]. Poltava: PDAA. 6–11. [in Ukrainian].
16. Elina O. YU. (2008). *От царских садов до советских полей: история сельскохозяйственных опытных учреждений XVIII – 20-е годы XX в.* [From Tsarist Gardens to Soviet Fields: The History of Agricultural Experimental Institutions of the 17th – 20s of the 20th Century.] Moskva. 1. 480. [in Russian].
17. Enken B. K. (1912). *Razvitie opytnogo dela v Rossii i ego sovremennoe polozhenie: доклад pomoshchnika Har'kovskoj oblastnoj s.-h. selekcionnoj stancii: ot d. ottisk iz zhurnala Poltavskogo Obshchestva sel'skogo hozyajstva* [Development of experimental work in Russia and its current situation: the report of the assistant of the Kharkiv regional agricultural selection station: a separate print from the journal of the Poltava Society of Agriculture]. Poltava: Elektricheskaya Tipografija I. L. Frishberga. 52. [in Russian].
18. *Za 2020 hod Ukrayna zakupyła na 1,5 mlrd. doll. SShA selkhoztekhniky, semian y khymyy* [In 2020, Ukraine purchased \$ 1.5 billion worth of agricultural machinery, seeds and chemicals]. <https://uiamp.org.ua/za-2020-god-ukraina-zakupila-na-15-mlrd-doll-ssha-selkhoztekhniki-semyan-i-himii> (last accessed: 30.01.2021). [in Ukrainian].
19. Kostenko O. O. (2017). *Istorychni peredumovy stanovlennia silskohospodarskoj osvity v krainakh Yevropy pershoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia* [Historical preconditions for the formation of agricultural education in European countries in the first half of the XIX – early XX century]. *Naukovyi visnyk Izmail'skoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu*. [Scientific Bulletin of Izmail State University for the Humanities]. 37. 214–218. [in Ukrainian].
20. Kostenko O. O. *Stanovlennia ta rozvytok silskohospodarskoj nauky ta osvity v Imperatorskomu universyteti sviatoho Volodymyra (1834–1917)* [Formation and development of agricultural science and education at the Imperial University of St. Vladimir (1834–1917)]. Candidate's thesis. Pereiaslav-Khmelnytskyi, 2006. 217 s. [in Ukrainian].
21. Krauze V. I. (1852). *Iz vlechenie iz otcheta ob agronomicheskoy puteshestvii po Chernigovskoy gubernii ispolnyayushchego dolzhnost' mladshogo professora Krauze s shest'yu studentami v 1850 godu* [Extract from a report on an agronomic journey through the Chernigov province of the acting junior professor Krauze with six students in 1850]. *Zapiski Gorygoreckogo zemledel'cheskogo instituta: izdannye Departamentom sel'skogo hozyajstva Ministerstva gosudarstvennykh imushchestv* [Notes of the Gorygoretsk Agricultural Institute: published by the Department of Agriculture of the Ministry of State Property.]. Sankt-Peterburg: Tip. Ministerstva gosudarstvennykh imushchestv. 1. 116. [in Russian].
22. *Ob uchrezhdenii Shkoly Prakticheskogo Zemledeliya, 1797 g., 30 aprelya*. [On the establishment of the School of Practical Agriculture, 1797, April 30]. (1830). *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii, s 1649 goda* [Complete collection of laws of the Russian Empire, from 1649.]. Sankt-Peterburg: Tip. 2-go Otdeleniya Sobstvennoj E. I. V. Kancelyarii. XXIV. 17946. 600–601. [in Russian].
23. *Obshchij Ustav Imperatorskikh rossijskikh Universitetov, 1835 g., 26 iyulya* [General Charter of the Imperial Russian Universities, 1835, July 26.]. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii* [Complete collection of laws of the Russian Empire]. Sobranie vtoroe. Sankt-Peterburg: Tip. 2-go Otdeleniya Sobstvennoj E. I. V. Kancelyarii. X. 8337. 841–855. [in Russian].
24. *Otchet za istekshij 1850–1851 akademicheskij god po Institutu i Uchilishchu* [Report for the past 1850–1851 academic year at the Institute and College]. (1852). *Zapiski Gorygoreckogo zemledel'cheskogo instituta* [Notes of the Gorygoretsk Agricultural Institute]. Sankt-Peterburg: Tip. Ministerstva gosudarstvennykh imushchestv. I. 22–115. [in Russian].
25. Pelekhov N. N. (1927). *K istorii opytnogo sel'sko-hozyajstvennogo dela v Rossii* [On the history of experimental agricultural business in Russia]. *Zapiski Belorusskoj gosudarstvennoj akademii sel'skogo hozyajstva imeni Oktyabr'skoj revolyucii* [Notes of the Belarusian State Academy of Agriculture named after the October Revolution]. Gorki, BSSR: Izd-vo Akademii. 79–94. [in Russian].
26. Perepelkin A. P. (1897). *Kratkij istoricheskij ocherk Moskovskoj Zemledel'cheskoj shkoly imperatorskogo Obshchestva sel'skogo hozyajstva so vremeni uchrezhdeniya shkoly 4 yanvarya 1819 goda* [A brief historical sketch of the Moscow Agricultural School of the Imperial Society of Agriculture

- since the establishment of the school on January 4, 1819]. Moskva: T-vo Skoropchatni A. A. Levinson. 139. [in Russian].
27. *Polozhenie o Gorygoreckoj zemledel'cheskoj SHkole, 1836 g, 24 aprelya* [Regulations on the Gorygoretsk Agricultural School, 1836, April 24]. (1837). *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii* [Complete collection of laws of the Russian Empire]. Sankt-Peterburg: Tip. 2-go Otdeleniya Sobstvennoj E. I. V. Kancelyarii. XI. 9097. 435–443. [in Russian].
28. Ponomarev N. V. (1888). *Istoricheskij obzor pravitel'stvennyh meropriyatij k razvitiyu sel'skogo hozyajstva v Rossii ot nachala gosudarstva do nastoyashchego vremeni* [Historical overview of government measures for the development of agriculture in Russia from the beginning of the state to the present]. Sankt-Peterburg: Tip. V. Kirshbauma. 435. [in Russian].
29. Prysiazhniuk M. V. (2013). *Rozvytok silskohospodarskykh znan u XIX st.: yevropejskyi kontekst* [Development of agricultural knowledge in the XIX century: European context]. *Istoriia nauky i biohrafistyka : elektron. nauk. fakhove vyd. 2.* http://inb.dnsgb.com.ua/2013-2/13_prisaznuk.pdf (last accessed: 16.10.2020). [in Ukrainian].
30. *Ustav Imperatorskogo Har'kovskogo universiteta* [Charter of the Imperial Kharkiv University]. (1805). *Periodicheskoe sochinenie ob uspekhh narodnogo prosveshcheniya* [Periodic essay on the success of public education]. Sankt-Peterburg: Imperatorskaya Akademiya nauk. 10. 225–290. <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/668> (last accessed: 30.01.2021). [in Russian].
31. *Ustav Universiteta Svyatogo Vladimira, 1833 g., 25 dekabrya* [Charter of the University of St. Vladimir, 1833, December 25]. (1834). *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii* [Complete collection of laws of the Russian Empire]. Sankt-Peterburg: Tip. 2-go Otdeleniya Sobstvennoj E. I. V. Kancelyarii. VIII. 6670. 790–798. [in Russian].
32. Citovich S. G. (1960). *Gorygoreckij zemledel'cheskij institut – pervaya v Rossii vysshaya sel'skohozyajstvennaya shkola (1836–1864)* [Gorygoretsk Agricultural Institute – the first higher agricultural school in Russia (1836–1864)]. Gorki: Izd-vo BSKHA. 275. [in Russian].
33. CHugunov A. K. (1858). *Istoricheskij obzor mer pravitel'stva k razvitiyu zemledeliya v Rossii* [Historical overview of government measures for the development of agriculture in Russia]. Kazan': Gubernskaya tipografiya. 144. [in Russian].
34. Kurucz, György. (1999). Festetics György gróf. *Az Elektronikus Periodika Archivum és Adatbázis (EPA)*. URL: http://epa.oszk.hu/01600/01613/00009/pdf/zm_09_1999_265-286.pdf (дата звернення: 16.10.2020)
35. Oppenheimer, Clive. (2003). Climatic, environmental and human consequences of the largest known historic eruption: Tambora volcano (Indonesia) 1815. *Progress in Physical Geography: Earth and Environment*, vol. 27, 2: pp. 230-259. URL : <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1191/0309133303pp379ra> (дата звернення: 25.10.2020).
36. Podlaski, Sławomir. (2015). Studenci i absolwenci Wydziału Rolniczego SGGW, dla Uczelni, Narodu i Kraju / Katedra Fizjologii Roślin, Wydział Rolnictwa i Biologii SGGW. Warszawa, Aula Kryształowa. 33 p.
37. Surányi, Béla. (2018). A magyar mezőgazdasági szakoktatás története 1945-ig, különös tekintettel a debreceni agrár-felsőoktatásra. *Gerundium*, 9(1), 81-115. URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/161871653.pdf> (дата звернення : 16.10.2020)
38. Derzhavnyj arkhiv Kharkivs'koi oblasti [State archive of Kharkiv region].